
УДК: 355.48-058.65(497.15)“1941/1945”
COBISS.SR-ID 161734921
DOI број: 10.5937/vig2402047T

Језик рада: Српски
Примљен: 17.05.2024.
Прихваћен: 06.12.2024.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Борис Томанић, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: borisbox62@gmail.com

Др Небојша Стамболија, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: nstambolija@yahoo.com

Др Драган Цветковић, музејски саветник
Музеј жртва геноцида
Београд, Република Србија
E-mail: dragan.cvetkovic@muzejgenocida.rs

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРЕЗУ САРАЈЕВО: ОПШТИ ПРЕГЛЕД И КВАНТИФИКАЦИЈА

АПСТРАКТ: Рад анализира цивилне жртве рата у граду Сарајеву и његовој околини током Другог светског рата. Први део текста односи се на догађаје који су задесили ово подручје од 1941. до 1945. године, при чему је тежиште на ратним злочинима и формацијама које су те злочине чиниле. У другом делу рада представљена је квантификација жртва Другог светског рата са територије Босне и Херцеговине и Среза Сарајево. Детаљније су анализиране цивилне жртве рата – према начину страдања, националности, години

страдања и полној и старосној структури. Рад је настао на основу необјављене архивске грађе, објављених извора и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Босна и Херцеговина, Срез Сарајево, злочини, геноцид, цивилне жртве, Попис жртава рата.

Априлски рат и распарчавање Југославије

Одлука Адолфа Хитлера и његове Врховне команде да немачке трупе окупирају Југославију донета је на саветовању у Немачком главном штабу, 27. марта 1941. године. Истог дана издата је „Директива 25“, а немачки генерали израдили су, до 30. марта, детаљан оперативни план за војне операције. Југославија је нападнута 6. априла, без претходне опомене и објаве рата. Напад је отпочео бомбардовањем из ваздуха небрањених градова. У муњевитом рату убрзо је уследила капитулација која је потписана 17. априла 1941, а Немачка је одмах извршила окупацију и започела распарчавање југословенске територије.¹ Тако се Други светски рат проширио и на територију Краљевине Југославије. У краткотрајном Априлском рату бомбардовано је и Сарајево. Бомбе које су местимично падале у наредних девет дана уништиле су неколико стамбених објеката и фабрика у Сарајеву и околини и усмртиле 93 особе. То су биле прве жртве из Сарајева и градског окружења. Немачке јединице ушле су у Сарајево 15. априла 1941. године.²

¹ Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo. 1937–1941*. (Београд: Војноиздавачки завод и Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 1982), 421–532; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. (Београд: Nolit, 1988), 360–404; Марко Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини. Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године* (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 223–252.

² Savo Batinica, „Komunisti 'Konstruktive' u Vogošći i bombardovanje Rajlovca“, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 96–100; Rafael Brčić, „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941–1943)“, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 248–251; Božo Madžar, „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku drugog svetskog rata“, u: *Sarajevo u revoluciji, 4*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981), 649–650; Safet Šefkić, „Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja“, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 88–95.

Слика 1 – Улазак немачких јединица у Сарајево
15. априла 1941. године (www.znaci.org)

Као водећа сила Осовине и најзаинтересованија за простор Краљевине Југославије, Немачка је иницирала њену деобу и уништење. Тако је у установама Трећег рајха, 6. априла 1941, донет тзв. „Генерални план” („Опште смернице”), а 12. априла донесене су, према Хитлеровој директиви, „Привремене смернице” које је потписао фелдмаршал Вилхелм Кајтел. Коначна подела југословенске територије договорена је крајем априла у Бечу. Четири окупатора раскомадала су и поделила државу. Немачка је анектирала северни део Словеније, а Италија готово целу Далмацију и Љубљанску провинцију. Италијани су, такође, окупирали највећи део Косова и Метохије и западне делове Македоније (укључено у састав Велике Албаније), док је Црна Гора требало да постане сателитска држава под италијанским протекторатом. Мађарска је присвојила Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје, док је Бугарска анектирала југоисточне делове Југославије. Од централних делова државе, Бановине Хрватске, остатка Босне и Херцеговине и Срема створена је сателитска Независна Држава Хрватска (НДХ). Окрњена Србија била је под директном немачком војном управом. Обухватала је територију која је била мања од преткумановске, будући да су врањски и пиротски округ окупирали Бугари, са додатком Баната (који је само званично био у саставу, пошто су њиме управљали домаћи Немци) и косовско-

митровачког округа (којим су управљали Албанци). Распарчавањем Југославије, Сарајево и његова околина припали су Независној Држави Хрватској која је проглашена 10. априла 1941. године у Загребу.³

Успостављање усташке власти Масовни злочини у Срезу Сарајево

Усташки прваци стигли су у Сарајево 24. априла 1941. године. Међутим, територија Босне и Херцеговине је до даљњег остала фактички под немачком управом, односно под контролом немачких трупних команданата, због нерешеног статуса НДХ у оквиру немачко-италијанске окупаторске поделе. Такво стање остало је до средине јуна 1941, када су све немачке оперативне јединице повучене са простора Југославије, због њиховог ангажовања на Источном фронту и отпочињања немачке офанзиве на СССР. На њихово место дошле су посадне дивизије, као и друге специјализоване јединице и војне, обавештајне, полицијске и политичке установе. Цео процес преузимања војне, полицијске, управне и административне власти од стране усташа у Сарајеву одигравао се до јула 1941. године. Град и његова околина ушли су у састав велике жупе Врхбосне која је основана као и остале жупе Павелићевом одлуком 10. јуна 1941, а њени органи отпочели су са радом 1. јула 1941. године. У састав велике жупе Врхбосна ушли су срезови (котари): Сарајевски, Фочански, Чајнички, Рогатички, Вишеградски, Сребренички и Власенички.⁴

Радикалне усташке власти врло брзо су почеле да се обрачунавају са српским, јеврејским и ромским становништвом, али и са свим осталим неистомишљеницима и политичко-идеолошким противницима. Већ 17. априла била је донета „Законска одредба за одбрану народа и државе”. За спровођење овога закона основани су истовремено „изванредни народни судови” који су постојали у већим местима, развивши се у врло ефикасна средства терора и ликвидације неистомишљеника. Следећа фаза у казненом законодавству било је осни-

³ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970); Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977); Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše* (Zagreb: Globus, 1978); Slobodan Milošević, „Okupatorska podjela Jugoslavije 1941–1945”, *Istorija 20. veka*, X, br. 1–2, (1992), 125–143.

⁴ R. Brčić, „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941–1943)”, 251–283; Vladimir Dedijer i Antun Miletić, prir., *Genocid nad muslimanima, 1941–1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 74–75.

вање „пријекних судова“ и „покретних пријекних судова“ у мају, односно јуну, којима су проширене компетенције и повећан број преступа због којих су судили. Да би се спречило евентуално доношење ослобађајућих пресуда, основани су и „велики изванредни народни судови“ којима су упућивани предмети са нижих судских инстанци и поново били разматрани. Поред ових, ускоро су донети и закони који су се односили само на Србе и Јевреје, па су они постали грађани другог реда. Забрањена је ћирилица, затворене су све српске школе и забавишта, Србима је ограничено кретање и одређено да носе плаву траку са натписом „П“ (православни). На Јевреје се односила законодавна пракса Трећег рајха. Донесени су закони о расној припадности, забрањени су бракови особама аријевског са особама неаријевског порекла и морали су, попут Срба, да носе траку са натписом „Ж“ (Жидов). Сви који су могли, а на које су се односили ови закони напустили су Сарајево и околна места током лета.⁵

Већ 5. маја одведена је једна група Срба у Госпић, где су убијени.⁶ Уочи Видовдана, 27. јуна 1941, у околини Сарајева је затворено много Срба: у Пазарићу 47, Семизовцу 36, Брези 54, Високом 18, Варешу 25, Палама 11, Калиновику 9, итд., а у Сарајеву је стрељано 25 лица. Од априла до августа 1941. сви српски свештеници и њихове породице били су затворени, депортовани или погубљени. Примењујући Хитлерову аријевску доктрину, усташки режим започео је депортовање Јевреја и Рома, али и Срба (Немци их нису сматрали за неаријевце). Већа хапшења Срба почела су августа 1941. године. Неколико стотина лица тада је депортовано у новоформиране концен-

⁵ Sanja Gladanac, „Nepoželjni na području Bosne i Hercegovine za vrijeme uprave Nezavisne države Hrvatske“ (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2020), 16–160; Duško Žigić, „Masovno otpuštanje s posla“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1977), 200–203; Borivoje Knežić, „Genocid nad stanovništvom“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1981), 534–538; Rašela Papo, „Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1977), 197–199; Ante Džeba, „Mačekova zaštita u sprezi sa ustašama uspostavlja vlast“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1977), 117–120; F. Jelić-Butić, n. d., 159–179.

⁶ Логор Јадовно, смештен на обронцима планине Велебит, близу Госпића, био је први логор формиран искључиво за истребљење. Активан је од 22. маја 1941. када су дошли први логораши који су га подигли. Крајем јуна 1941. у логор стижу велике групе људи које одмах бивају ликвидирани. Августа 1941. повећава се број smakнућа, а нови заточеници су бацани у јаму Гргин бријег. Крајем истог месеца логор је срушен, а последњих 1.500 логораша је стрељано на рубовима ових јама. Више: Буро Затезало, *Јадовно. Књига 1. Комплекс усташких логора 1941.* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007).

трационе логоре у средњој и северној Босни, као што је био логор Крушчица. Међу првим већим злочинима у овом логору било је зверско убијање 74 Паљана. Убијање Срба вршено је и по осталим местима у околини Сарајева. Масовна убиства погодила су села Равне Романије почетком августа 1941, када је стрељано око 15 лица. Десетог августа је 108 жена, деце и стараца затворено, а затим спаљено у једној штали у Раковцу код Пала. Касније, у општини Хаџићи, убијене су, 2. септембра, 74 особе у импровизованој хајци на људе. Ухваћено је и 10 људи који су касније убијени у Сарајеву на Врацама, злогласном месту, на којем су Сарајлије масовно стрељане 1. августа 1941. године.⁷

Слика 2 – Јевреји у сабирном логору у Сарајеву (www.znaci.org)

С друге стране, злочини над Јеврејима почели су у исто време када и злочини над Србима. Масовна ликвидација Јевреја отпочела је након диверзије на железничкој радионици 29/30. јули 1941. године. Усташе су у знак одмазде стрељале 8 Јевреја и 12 Срба. Истовремено

⁷ S. Gladanac, *n. d.*, 244–310; B. Madžar, *n. d.*, 653–654; Josip Bilik Pepo, „Prva streljanja na Vracama”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 167–171; Danilo Jakovljević, „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 158–166.

се кренуло са хапшењем и депортовањем Јевреја из околине Сарајева, а потом и из самог града. Од 199 Јевреја из Височког среза рат је преживело 18, од 24 Јевреја из Фојничког среза нико није преживео, а од 31 Јевреја, колико је живело у Рогатичком срезу, 13 је преживело рат. Током лета у логор Крушчица депортовано је 3.000 Јевреја, претежно из Сарајева и околине. Касније, 3. септембра 1941, Гестапо и усташе депортовали су у тај логор још 500 Јевреја из Сарајева. Након расформирања овог логора, октобра 1941, логораши су пребачени у друге концентрационе логоре у НДХ, првенствено Јасеновац.⁸ У другој половини године убрзано је решавање „јеврејског питања“, па су скоро сви сарајевски Јевреји депортовани у више од 20 транспорта у логоре Јасеновац, Стара Градишка и Ђаково. Само око 50 је успело да преживи стравичан боравак у логорима. Последњи транспорт, од укупно 28 Јевреја, упућен је, августа 1942, у Аушвиц. До августа 1942. године, од 10.000 сарајевских Јевреја преживело је само 120. Након рата у Сарајево се вратило око 1.300 Јевреја. Депортацијом Јевреја усташки режим неочекивано је почео да води политику приближавања према преосталим сарајевским Србима, што је било у великој супротности са ставом које су усташе заузеле према Србима у другим деловима НДХ. Разлоге треба тражити, пре свега, у придобијању локалних власти и у притиску Немаца ради смиривања становништва.⁹

Уклањање Срба и Јевреја пратило је насељавање Словенаца у средишње крајеве Босне. Услед тежње немачких власти да се створи етнички чиста Словенија (део који је припао Немачкој), око 8.500 Словенаца је премештено до краја 1941. у НДХ (од тог броја, према подацима из октобра 1941, 612 људи досељено је у Сарајево). Поред

⁸ Систем логора Јасеновац почео је да се формира крајем 1941, када су близу села Брочице (Логор I) и Крапје (Логор II) формирана прва два логора. У јесен 1941. систем логора Јасеновац се проширује на само место Јасеновац, па се у јесен 1941. ствара Логор III (Циглана). Почетком 1942. у месту Јасеновац је формиран Логор IV (Кожара), а систему логора припојена је и Стара Градишка као Логор V. Поред ових пет логора постојала су и многа стратишта у околним местима. Од стварања до расформирања искључиву власт у логору имале су усташке јединице. Јединице Југословенске народне армије ушле су у разрушени логор 2. маја 1945. године. Више у: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta, Knjiga I–II* (Beograd: Narodna knjiga, 1986).

⁹ S. Gladanac, *n. d.*, 161–243; D. Jakovljević, *n. d.*, 162; B. Madžar, *n. d.*, 650–653; Emily Greble, *Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe* (New York: Cornell University, 2011); 54–118; Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 186–188; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 130; Žak Finci, „O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva“, у: *Sarajevo u revoluciji*, 2, уредник Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 191–196.

тога, око 10.000 избеглица, углавном Муслимана, дошло је у Сарајево из источних делова Босне (део је пристигао и са територије војноуправног команданта Србије), услед сукоба са локалним српским становништвом.¹⁰

Након што су равногорски и партизански покрети отпора почели организованије да делују на овом простору од краја јула 1941, рат у Југославији постао је сложенији, али је дошло и до пораста злочина. Њихова активност довела је до ригорознијих метода које су усташки режим и немачка управа почели да примењују према Србима, Јеврејима и идеолошким противницима, а, с друге стране, покрети отпора кренули су у ликвидирање својих политичких неистомишљеника и противника, сукобљавајући се и међу собом.¹¹ Један од првих осветнички мотивисаних злочина извршиле су усташе убијањем цивила у Илијашу, 31. јула 1941, и касније у његовој околини због сукоба са партизанима дан раније.¹² Стрељања комуниста и симпатизера партизанског покрета настављена су, а као једно од главних стратишта била је Враца. Борбе које су у источним деловима Босне и око Сарајева биле све жешће довеле су усташки режим у панику. Током марта 1942. усташка полиција ухапсила је преко 300 Сарајлија, од којих је већина депортована у Јасеновац где су усмрћени. У децембру 1942. поново је извршено масовно хапшење људи који су етикетирани као присталице Народноослободилачког покрета. Том приликом ухапшено је преко 300 људи, док је током јануара и фебруара 1943. ухапшено између 300 и 500 лица. Већина је усмрћена у Сарајеву или су убијени у логорима Јасеновац и Стара Градишка. Треба напоменути да је у то време становништво Сарајева и његове околине умирало и од глади и разних болести карактеристичних за ратно време.¹³

¹⁰ B. Knežić, *n. d.*, 534; Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1981), 107–183, 325–342.

¹¹ Разлог сукобљавања четничког и партизанског покрета у Босни у значајној мери био је условљен и потпуно различитом приступу решавања тзв. националног питања. Видети: Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2018).

¹² D. Jakovljević, *n. d.*, 163.

¹³ S. Gladanac, *n. d.*, 311–349; B. Madžar, *n. d.*, 656–657; Džemal Muminagić, „Хапшења бројних активиста партије и SKOJ-a у прољеће 1942. године”, у: *Sarajevo u revoluciji*, 2, уредник Nisim Albahari и др. (Sarajevo: Iсторијски архив Sarajevo, 1977), 653–665; Mehmed Džinić, „Velika хапшења комуниста и других припадника NOP-a од прољећа 1942. до лјета 1943. године”, у: *Sarajevo u revoluciji*, 3, уредник Nisim Albahari и др. (Sarajevo: Iсторијски архив Sarajevo, 1979), 547–569.

У другој половини 1941. почео је да се развија и равногорски покрет у источним деловима Босне. На злочине усташа, у чијим редовима се налазило и много Муслимана (који су стварање НДХ прихватили масовно), припадници овог покрета врло брзо су одговорили, па су почињени бројни злочини над муслиманским становништвом на подручјима Горажда, Фоче, Рогатице и Чајнича крајем 1941. и почетком 1942. године. Посебно је индикативан злочин у Фочи, крајем децембра 1941, када је заклано преко 80 локалних Муслимана, али и у селима у околини Вишеграда, крајем октобра и почетком новембра, где је локално муслиманско становништво убијано на најокрутније начине.¹⁴ Пуковник НДХ писао је, 25. фебруара 1942, маршалу оружаних снага НДХ Славку Кватернику да је стање у источној Босни катастрофално. Акције усташког режима биле су неефикасне, па је забележено да би неко морао да предузме одговорност за „десетине хиљада побијених муслимана, за масакре над женама и децом и за спаљена муслиманска села”.¹⁵ Тако је командант места Рогатице јављао команди домобранске Војне крајине, 24. јануара, да је, чистећи терен, побио 50 четника, коју су пре тога убили 20 људи, поплачкали цело место, ишибали неколико жена и запалили 124 куће и цели логор.¹⁶ Злочини четника карактеристични су и за каснији период. Други талас насиља дешавао се од маја 1942. до прве половине 1943. године, а центар збивања поново је била Фоча и околна села где је већина злочина извршена током августа 1942. године. Злочини око Пљеваља, Чајнича и Фоче, почетком фебруара 1943, такође су били брутални. Према истраживањима Милутина Живковића, на овом простору је током тих акција убијено или погинуло неколико хиљада муслиманских бораца и цивила.¹⁷ Узајамно уништавање српских и муслиманских села досегло је свој врхунац у зиму 1942/1943. године. На целом путу од Чајнича до Горажда није могла да се види ниједна читава кућа, већ само потпуне или полуизгореле рушевине.¹⁸ Злочини четника над муслиманским становништвом вршени су

¹⁴ B. Knežić, *n. d.*, 538; V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 105–157; Smail Čekić, *prir.*, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti* (Sarajevo: MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996), 43–129.

¹⁵ Enver Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War* (London: Fran Class, 2005), 83.

¹⁶ V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 105–107.

¹⁷ Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943. Књига друга* (Београд: Catena mundi; Институт за савремену историју, 2020), 283–292.

¹⁸ S. Čekić, *n. d.*, 132–281.

и у оквиру офанзиве на источну Босну, приликом заузимања Вишеграда и Рогатице, у октобру 1943. године. Напад на Вишеград почео је 5. октобра. Када је заузет град извршен је масован покољ над муслиманским становништвом, а највећи се догодио на дринском мосту.¹⁹ Четници су чинили злочине над муслиманским становништвом све до самог краја рата. Тако су, 1. фебруара 1945, у селу Виноград близу Рогатице стрељали 25 Муслимана, о чему је известио усташки стожер Врхбосна Сарајево.²⁰

Злочини који су постали свакодневна појава интензивирани су од марта 1943, када је, под директном наредбом Адолфа Хитлера, створена СС Вафен јединица од босанских Муслимана (13. СС дивизија „Ханџар“) која се врло брзо исказала по бруталности, убијајући углавном српске цивиле по источној Босни. Ова јединица требало је да обезбеди већу контролу Трећег рајха над тим простором давањем извесне привидне аутономије муслиманском становништву. Командно особље чинили су немачки официри.²¹ Велике офанзиве које је окупатор предузимао против партизанског покрета такође су допринеле повећању злочина („Трио“, „Вајс“, „Шварц“, „Кугелблиц“ итд). У овим злочинима посебно се истакла и јединица коју су чинили хрватски регрути и немачки командни кадар – 369. легионарска дивизија, позната и под називом „Вражја дивизија“.²²

Повлачење Италије из рата, септембра 1943, донело је нове промене на југословенском ратишту. Капитулацијом Италије створен је вакуум који су западни савезници хтели да искористе, па су бомбардовали Румунију и Бугарску у намери да их приморају да што брже промене страну. Англоамерикаци су бомбардовали и одређене циљеве на југословенској територији из војних и стратешких разлога. Новембра 1943. године савезници су бомбардовали Сарајево. Том приликом животе је изгубило неколико стотина људи, а много грађана остало је и без домова. Уследио је нови талас злочина, па је у Сарајево пристигао велики број избеглица из околних села, наро-

¹⁹ V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 366–376.

²⁰ S. Čekić, *n. d.*, 339–370.

²¹ V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 454–477; Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh* (Sarajevo: Svjetlost, 1987), 81–102, 111–162, 171–212. Више у: Xavier Bougarel, *Handžar divizija: Waffen-SS u Bosni 1943–1945* (Sarajevo: Udruženje za modernu istoriju, 2021).

²² B. Knežić, *n. d.*, 539–540; Danica Bagarić, „Sudbina partizana zarobljenih u bici na Sutjesci“, у: *Sarajevo u revoluciji*, 4, уредник Nisim Albahari и др. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981), 590–593.

чито Муслимана који су бежали из источне Босне пред четничким јединицама. Масовност избеглица била је толика да се број грађана удвостручио. Истовремено, Немачка је предузела одређене мере у организацији окупационог система – свој сателит НДХ је подвргла још већој контроли.²³

Последња фаза Другог светског рата донеле је нове, радикалније мере у губитничком табору Осовине. И усташка власт почела је да за-оштрава однос са босанским Муслиманима. До кулминације је дошло крајем августа 1944, када је један немачки официр забележио да су усташе затварале и убијале Муслимане толико често да се запитао да ли су они већи непријатељи властима НДХ од партизана.²⁴

Продор Црвене армије у Румунију и Бугарску, августа и септембра 1944, поново је довео до нових промена. Усташки режим остао је на страни Трећег рајха, иако су све проосовинске владе на европском југоистоку збачене. Уследила је тотална мобилизација коју је пратило брутално обрачунавање са свима које су усташе сматрале за противнике режима. Од септембра 1944. до априла 1945. године, Сарајево и његова околина доживели су сву суровост Другог светског рата каква није забележена током читаве окупације. Савезници који су знали да је Сарајево кључно за повлачење немачких трупа са југоистока Европе непрестано су бомбардовали град из ваздуха. Једна таква бомба погодила је, током јесени 1944, избеглички камп код Алипашиног моста, убивши на стотине цивила који су дошли у град из јужних и источних крајева Босне. Крајем октобра усташе су на најбруталнији начин убиле 24 особе у Сарајеву (усмрћени су клином у главу). Од јануара 1945. стање у Сарајеву је постало неподношљиво пошто су јединице Трећег рајха и НДХ конфисковале све што им је било потребно.²⁵

Најтежи дани за Сарајлије настали су доласком генерала Вјекослава Макса Лубурића у њихов град, средином фебруара 1945, као изасланика Анте Павелића који је од њега, али и од Немаца добио

²³ E. Greble, *n. d.*, 148–207; B. Knežić, *n. d.*, 538; Rafael Brčić, „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981), 75–83; Ahmet Donlagić, „U vrijeme kapitulacije Italije”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 3, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1979), 673–680.

²⁴ E. Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, 188; R. Brčić, „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, 83–85.

²⁵ E. Greble, *n. d.*, 208–229; R. Brčić, „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, 93–95.

одрешене руке за одбрану града. Његов штаб, који се налазио у вили Берковића у центру града, ускоро је добио име „кућа ужаса“, јер је у њој било заточено неколико стотина лица, а већина никада није из ње изашла; унакажена тела могла су се видети на оближњим улицама, а након ослобођења сазнало се и да су нека тела спаљивана у дворишту виле. Када су партизани започели офанзиву на Сарајево, 1. марта, Лубурић је установио војни суд који је на смрт осудио неколико стотина лица. Након повлачења Немаца из Сарајева, 20. марта, он је са својим људима наставио са још већим терором. Тако је, 27. марта, изречена казна смрти за 85 људи. Сви су обешени јавно следећег дана у Маријином Двору. Када су партизани стигли до обода града, 30. марта, усташком режиму у Сарајеву видео се крај. Лубурић је напустио град 4. априла, а два дана касније јединице ЈНА су ушле у Сарајево. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Босни и Херцеговини је детаљним проверањем установила да је од 18. фебруара до 4. априла 1945. у граду Сарајеву Лубурићева „крвава тиранија“ усмртила укупно 323 особе.²⁶

Слика 3 – Грађани Сарајева које су обесиле усташе
2. априла 1945. (www.znaci.org)

²⁶ B. Madžar, *n. d.*, 657–658; S. Čekić, *n. d.*, 437–456; Slavko Dadić, „Poslednji dani okupatorske politike u Sarajevu“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981), 181–195.

Слика 4 – Злочини усташа над грађанима Сарајева за време Лубурићеве „крваве тираније” (Архив Југославије, Фонд 110. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – фото-збирка, Сигнатура РЗ II 105)

Квантификација злочина у Срезу Сарајево

Иако је и пре тога било неколико покушаја, систематском пописивању жртава Другог светског рата се приступило након одлуке Савезног извршног већа од 11. маја 1964. године. Сврха пописа била је подношење одштетног захтева према тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је у старту имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама”. Овим пописом је утврђено да су на простору Југославије страдале 597.323 особе, од којих на територији Босне и Херцеговине 177.045. Већ приликом издавања првих резултата, комисија је утврдила да је почињено много грешака и пропуста приликом пописивања, те да је њена процена да је пописом обухваћено између 56% и 59% жртава. Пошто је број пописаних био мањи од пријављених жртава рата (1.706.000), те да због тога попис није испунио своју првобитну намеру – наплату ратне штете, на његово коришћење је стављена забрана, која је трајала до 1992. године, односно до распа-

да југословенске државе. Од 1995. године у Музеју жртава геноцида²⁷ започета је систематска ревизија резултата овог пописа, па се укупан број пописаних жртава рата увећао за око 60.000, од којих је више од половине новопописаних било са територије Босне и Херцеговине.²⁸

Географски оквир који је узет за анализу дефинисан је административно-територијалном поделом Босне и Херцеговине из децембра 1962. године. Том поделом дотадашњих 12 срезова је смањено на само шест: Бања Лука, Бихаћ, Добој, Мостар, Сарајево и Тузла. Срез Сарајево је сачињавало чак тридесет општина: Брежа, Бусовача, Вареш, Високо, Витез, Вишеград, Вогошћа, Горажде, Зеница, Илијаш, Илиџа, Какањ, Калиновик, Кисељак, Крешево, Нови Травник, Ново Сарајево, Олово, Пале, Рогатица, Рудо, Соколац, Травник, Трново, Фојница, Фоча, Хан Пијесак, Хаџићи, Центар Сарајево и Чајниче. Овом поделом сам град Сарајево чиниле су четири општине: Центар Сарајево, Илиџа, Ново Сарајево и Вогошћа. Оваква територијална подела постојала је до 1966. године, када су срезови потпуно укинута. Овај географски оквир је узет зато што је таква територијална подела била на снази приликом обављања пописа жртава рата.²⁹

²⁷ Музеј жртава геноцида основала је Народна скупштина Републике Србије 1992. године ради „трајног сећања на жртве геноцида почињеног над Србима, прикупљања, обраде и коришћења података о њима и остваривању обавеза из Међународне конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Музеј се истовремено бави и прикупљањем, обрадом и коришћењем података о Холокаусту и Самударипену”. Просторије Музеја налазе се у Београду, на Тргу Николе Пашића (<https://www.2.muzejgenocida.rs/o/nama>)

²⁸ Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), Фонд Жртве рата 1941–1945; Драган Цветковић, „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису 'Жртве рата 1941–1945'. Анализа стања делимично извршене ревизије”, *Историја 20. века*, XX, бр. 1, (2002), 81–82; *Žrtve rata 1941–1945, Rezultati popisa* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966), 5–23.

²⁹ „Zakon o područjima srezova i opština u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini”, *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, br. 47, (1962).

Слика 5 – Босна и Херцеговина према административној подели из децембра 1962. године

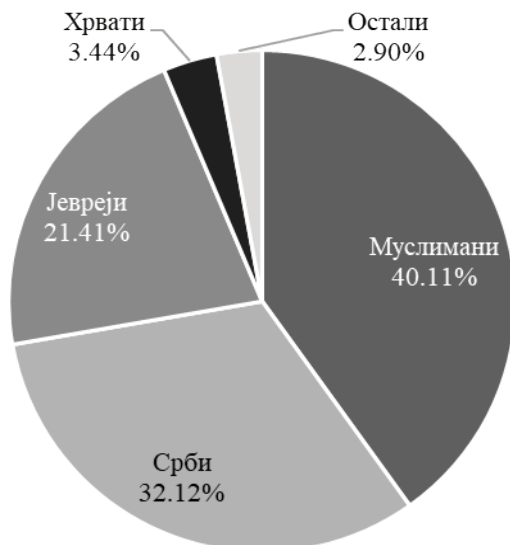
У наставку рада наводимо укупне жртве рата, према досадашњем стању пописа, а детаљније су анализиране цивилне жртве рата.

Утврђено је да је, према начину страдања, највећи број лица са простора Среза Сарајево усмрћено у директном терору (49,69%). У интернацији је страдало 28,9%, у Народноослободилачкој борби 11,01%, приликом борби и бомбардовања 5,54%, у затвору 1,39%, у ратном заробљеништву 0,77%, у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. године 0,36%, у депортацији 0,18%, а на принудном раду 0,11%. Није познат начин страдања за 2,11% пописаних жртава. Поредећи ове податке са статистиком пописаних жртава рата са територије целокупне Босне и Херцеговине, може се закључити да нема великих одступања и да је структура веома слична.

За разлику од претходне анализе, национална структура страдалих у Срезу Сарајево се значајно разликује од националне структуре страдалих на територији целокупне Босне и Херцеговине. Према до-

пуњеном попису жртава рата са простора Босне и Херцеговине страдало је 210.162 лица. Са простора који је приликом пописа обухватао Срез Сарајево евидентирано је 42.728 жртава, што чини 20,33% укупног броја пописаних страдалих са територије Босне и Херцеговине. На графикону 1 приказан је удео жртава по националности у Срезу Сарајево.

Графикон 1: Удео укупних жртава рата по националности на простору Среза Сарајево

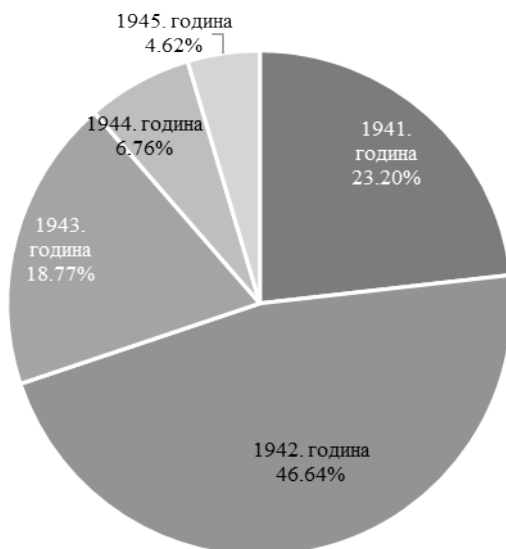
Муслимани са подручја које је обухватао Срез Сарајево највише су страдали у општинама Фоча (4.528), Вишеград (2.639), Рогатица (2.192), Горажде (1.877) и Чајниче (1.012). Највише су страдали Срби из општине Соколац (1.772), потом из Рогатице (1.525), са Пала (1.349), Центра Сарајева (1.208) и Фоче (1.032). Огромна већина страдалих Јевреја са овог простора било је из самог Сарајева, односно општине Центар Сарајево (8.330). Највише страдалих Хрвата било је у општини Центар Сарајево (407), а знатан број страдао је и у Травнику (134), Зеници (120) и Варешу (120).

* * *

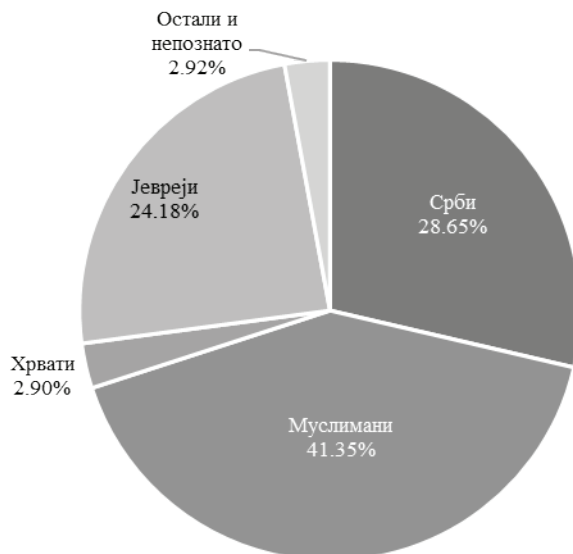
Масовно убијање цивила било је главни и карактеристичан облик злочина који су чињени у Другом светском рату. Разлози за убијање били су најчешће идеолошки али и услед субјективних представа злочинаца, а вршено је и као мера одмазде. Будући да је идеолошка компонента у процесу спровођења Пописа жртава рата најмање методолошки утицала на пописивање цивила, због чега су они најтемељније пописани, детаљније ћемо се осврнути на цивилне жртве рата са овог простора.

Са простора Среза Сарајево пописано је укупно 38.110 страдалих особа у Другом светском рату, које се могу сматрати цивилима. Од тога је у 1941. години страдало 8.843, у 1942. – 17.775, у 1943. – 7.154, у 1944. – 2.577. и у 1945. години 1.761 цивил. Од овог броја пописано је 10.918 Срба, 15.757 Муслимана, 1.016 Хрвата, 9.216 Јевреја и осталих, а непознате националности било је 1.113. На територији целокупне Босне и Херцеговине пописана су 171.224 страдала цивила, па на Срез Сарајево отпада 22,26% од укупног броја. Национална структура цивилних жртава на простору БиХ значајно је другачија од националне структуре подручја које анализирамо. Док српске цивилне жртве на простору Среза Сарајево чине 28,65% (графикон 3), на простору целокупне Босне и Херцеговине пописано је 126.265 цивилних жртава српске националности, што чини чак 73,74% свих цивилних жртава. Док српске цивилне жртве из Среза Сарајево чине тек 8,65% од укупних српских жртава на простору БиХ, муслиманске чине 61,80%, а јеврејске жртве из Среза Сарајево е чак 82,75% од укупних јеврејских жртава са тог простора. Хрватске цивилне жртве из Среза Сарајево чине нешто више од петине (20,28%) укупних страдалих Хрвата на простору Босне и Херцеговине.

Графикон 2: Динамика страдања цивила са простора Среза Сарајево

Графикон 3: Национална структура страдалих цивила из Среза Сарајево

Срби су највише страдали 1942. године. Пописана су 3.732 страдала цивила српске националности, што чини 34,18% свих српских цивилних жртава. У истој години страдало је и највише Муслимана (5.629 – 35,72%), као и Јевреја (7.709 – 83,65%), док су цивили хрватске народности највише страдали 1944. године (336 – 30,38%). Комплетни подаци о динамици страдања према националној припадности представљени су у табели 1.

Табела 1 – Срез Сарајево, цивили – динамика страдања према националној припадности

Срез Сарајево, цивили	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
Срби	10.918	2.965 27,16%	3.732 34,18%	2.531 23,18%	1.068 9,78%	622 5,70%
Муслимани	15.757	4.508 28,61%	5.629 35,72%	3.953 25,09%	1.002 6,36%	665 4,22%
Хрвати	1.106	107 9,67%	182 16,45%	212 19,17%	336 30,38%	269 24,32%
Јевреји	9.216	1.013 10,99%	7.709 83,65%	244 2,65%	98 1,06%	152 1,64%
Остали/ непоз.	1.113	250 22,46%	523 46,99%	214 19,23%	73 6,56%	53 4,76%
Укупно	38.110	8.843	17.775	7.154	2.577	1.761

Анализирајући страдале цивиле према полној структури, уочљиво је да је готово две трећине жртава мушког пола, односно 65,03%. Мушкарци су највише страдали 1941. и 1942, а жене 1942. и 1943. године. Већину страдалих цивила Срба, Муслимана и Хрвата чине мушкарци, за разлику од Јевреја код којих је број страдалих жена чак нешто већи.

Табела 2 – Срез Сарајево, цивили – динамика страдања према полној структури

Срез Сарајево, цивили	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
Мушкарци	24.784	6.939 28,00%	10.503 42,38%	4.237 17,09%	1.801 7,27%	1.304 5,26%

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРЕЗУ САРАЈЕВО...

Срез Сарајево, цивили	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
Жене	13.326	1.904 14,29%	7.272 54,57%	2.917 21,89%	776 5,82%	457 3,43%
Укупно	38.110	8.843	17.775	7.154	2.577	1.761

Табела 3 – Срез Сарајево, цивили – полна структура према националној припадности

Срез Сарајево, цивили	Укупно	Мушкарци	Жене
Срби	10.918	7.588 69,50%	3.330 30,50%
Муслимани	15.757	11.174 70,92%	4.583 29,08%
Хрвати	1.106	811 73,33%	295 26,67%
Јевреји	9.216	4.386 47,59%	4.830 52,41%
Остали/ непоз.	1.113	825 74,12%	288 25,88%
Укупно	38.110	24.784	13.326

Анализом старосне структуре лако је уочљиво да је код свих националних група већина страдалих била у добу од 15 до 64 године. Број страдале деце, односно цивилних жртава у добу до 14 година, код Муслимана је највећи и чини више од половине укупно страдале деце на овом простору. У табели 4 детаљније је анализирана старосна структура према националној припадности.

Табела 4 – Срез Сарајево, цивили – старосна структура према националној припадности

Срез Сарајево, цивили	Укупно	До 14 година	Од 15 до 64	65 + година	Непознато
Срби	10.918	1.994 18,26%	8.071 73,92%	542 4,96%	311 2,85%
Муслимани	15.757	4.244 26,93%	10.611 67,34%	676 4,29%	226 1,43%
Хрвати	1.106	118 10,67%	953 86,17%	25 2,26%	10 0,90%

Срез Сарајево, цивили	Укупно	До 14 година	Од 15 до 64	65 + година	Непознато
Јевреји	9.216	1.152 12,50%	7.410 80,40%	547 5,93%	107 1,16%
Остали/ непоз.	1.113	66 5,93%	905 81,31%	35 3,14%	107 9,61%
Укупно	38.110	7.574 19,87%	27.950 73,34%	1.825 4,79%	761 2,00%

Закључак

Након немачке окупације Краљевине Југославије и њеног распарчавања, простор Босне и Херцеговине је ушао у састав квислиншке Независне Државе Хрватске. Одмах по успостављању власти, усташки режим је отпочео са систематским прогоном и физичким истребљењем пре свега Срба и Јевреја, али и свих неистомишљеника. Најпре су убијани виђенији припадници ових народа, углавном мушкарци, да би се у другој половини 1941. установила геноцидна политика која је, до августа 1942, резултирала готово потпуним уништењем сарајевске јеврејске популације у Јасеновцу и другим логорима (Холокауст). Ипак, злочини над Муслиманима били су најчешћи на овом простору, поготово крајем 1941, у другој половини 1942. и почетком 1943. године. Тада су четничке јединице извршиле највећи број злочина над њима, а у одређеним моментима попримали су геноцидни карактер. И на самом крају рата дешавали су се брутални злочини. Од фебруара до априла 1945. године злочиначка усташка политика није посустала, па су ти дани запамћени у Сарајеву као „крвава тиранија” Макса Лубурића.

Иако је и пре тога било неколико покушаја, систематском пописивању жртава Другог светског рата приступило се након одлуке Савезног извршног већа од 11. маја 1964. године. Сврха пописа била је подношење одштетног захтева према тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је у старту имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама”. Већ приликом првих резултата пописа, комисија је утврдила да је почињено много грешака и пропуста приликом пописивања.

Процењено је да је обухваћено између 56% и 59% од оних које је требало пописати. Пошто је број пописаних био мањи од пријављених жртава рата (1.706.000), те да због тога, између осталог, није наплаћена ратна штета, на коришћење овог пописа стављена је забрана која је трајала до 1992. године, односно до распада југословенске државе. Од 1995. године у Музеју жртава геноцида започета је систематска ревизија резултата овог пописа. Број жртава рата се увећао за око 60.000, од којих је више од половине новопописаних било са територије Босне и Херцеговине. Попис је спроведен према територијалном уређењу Босне и Херцеговине када је та република била подељена на шест великих срезова. Један од њих био је Срез Сарајево који је обухватао чак 30 општина.

У сваком рату цивили су највеће жртве. Будући да је идеолошка компонента у процесу спровођења Пописа жртава рата најмање методолошки утицала на пописивање цивила, због чега су они најтемељније пописани, у овом раду детаљније су анализиране цивилне жртве рата са овог простора. На простору Босне и Херцеговине укупно су пописана 171.224 страдала цивила, а на простору који је касније обухватио Срез Сарајево пописано их је 38.110. Међу овим жртвама највише је било Муслимана (41,35%), па Срба (28,65%), Јевреја (24,18%) и Хрвата (2,90%). Свих осталих националности било је 2,92%. Срби су највише страдали 1942. године. Исте године страдало је и највише Муслимана, као и Јевреја, док су хрватски цивили највише страдали 1944. године. Анализирајући страдале цивиле према полној структури, уочљиво је да је готово две трећине било мушког пола. Мушкарци су највише страдали у 1941. и 1942, а жене у 1942. и 1943. години. Анализом старосне структуре лако је уочљиво да је код свих националних група већина страдалих била у доби од 15 до 64 године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ):

Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), фото-збирка

Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ):

Фонд Жртве рата 1941–1945

Објављени извори

Čekić, Smail, prir. *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti*. Sarajevo: MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996.

Dedijer, Vladimir i Antun Miletić, prir. *Genocid nad muslimanima, 1941–1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Žrtve rata 1941–1945, *Rezultati popisa*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966.

Интернет извори

<https://www.2.muzejgenocida.rs/o/nama>

<https://www.znaci.org> (galerija)

Штампа

Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 47 (1962).

Литература

Bagarić, Danica. „Sudbina partizana zarobljenih u bici na Sutjesci”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr., 590–593. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

Batinica, Savo. „Komunisti 'Konstruktive' u Vogošći i bombardovanje Rajlovca”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 96–100. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Bilik Pepo, Josip. „Prva streljanja na Vracama”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 167–171. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Bougarel, Xavier. *Handžar divizija: Waffen-SS u Bosni 1943–1945*. Sarajevo: Udruženje za modernu istoriju, 2021.

Brčić, Rafael. „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941–1943)”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 243–283. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Brčić, Rafael. „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr., 75–95. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

Цветковић, Драган. „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису 'Жртве рата 1941–1945'. Анализа стања делимично извршене ревизије”. *Историја 20. века*, XX, бр. 1, (2002), 81–96.

Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970.

Dadić, Slavko. „Poslednji dani okupatorske politike u Sarajevu”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr., 181–195. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

Donlagić, Ahmet. „U vrijeme kapitulacije Italije”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 3, urednik Nisim Albahari i dr., 673–680. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1979.

Džeba, Ante. „Mačekova zaštita u sprezi sa ustašama uspostavlja vlast”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 117–120. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Džinić, Mehmed. „Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1942. do ljeta 1943. godine”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 3, urednik Nisim Albahari i dr., 547–569. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1979.

Finci, Žak. „O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 191–196. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Gladanac, Sanja. „Nepoželjni na području Bosne i Hercegovine za vrijeme uprave Nezavisne Države Hrvatske”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2020.

Greble, Emily. *Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe*. New York: Cornell University, 2011.

Jakovljević Danilo. „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 157–166. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977.

Knežić, Borivoje. „Genocid nad stanovništvom”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr., 533–543. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1978.

Lukač, Dušan. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo. 1937–1941*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1982.

Madžar, Božo. „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svetskog rata”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr., 649–670. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta, Knjiga I–II*. Beograd: Narodna knjiga, 1986.

Милетић, Марко. *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини. Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.

Milošević, Slobodan. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1981.

Milošević, Slobodan. „Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945”. *Istorija 20. veka*X, br. 1–2, (1992), 125–143.

Muminagić, Džemal. „Хапшења бројних активиста партије и SKOJ-a у пролеће 1942. године”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 653–665. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Papo, Rašela. „Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 197–199. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd: Nolit, 1988.

Pinto, Avram. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Redžić, Enver. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći rajh*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.

Redžić, Enver. *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*. London: Fran Class, 2005.

Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Šefkić, Safet. „Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 88–95. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Затезало, Ђуро. *Јадовно. Књига 1. Комплекс усташких логора 1941.* Београд: Музеј жртава геноцида, 2007.

Žigić, Duško. „Masovno otpuštanje s posla”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 200–203. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Живковић, Милутин. *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943. Књига друга.* Београд: Catena mundi; Институт за савремену историју, 2020.

Dr Boris S. Tomanić, Research Associate
Institute for Contemporary History Belgrade
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: borisbox62@gmail.com

Dr Nebojša V. Stambolija, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History Belgrade
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: nstambolija@yahoo.com

Dr Dragan Ž. Cvetković, Museum Advisor
Genocide Victims' Museum
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: dragan.cvetkovic@muzejgenocida.rs

CIVIL VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN THE COUNTY OF SARAJEVO: GENERAL OVERVIEW AND QUANTIFICATION

(Summary)

After the German occupation of the Kingdom of Yugoslavia and its dismemberment, the territory of Bosnia and Herzegovina became part of the Independent State of Croatia. Immediately after taking power, the Ustasha regime began the systematic persecution and physical extermination of Serbs and Jews in particular, but also of anyone who opposed it. Initially, the more respected members of these peoples, mostly men, were

killed, and in the second half of 1941 a genocidal policy was initiated that led to the almost complete extermination of Sarajevo's Jewish population in Jasenovac and other camps by August 1942 (Holocaust). However, the crimes against Muslims were most intense in this area, especially in late 1941 and early 1943, when the Chetnik units committed most of the crimes against the Muslim population, which at certain moments took on a genocidal character. Crimes were committed until the very end of the war. From February to April 1945, the Ustasha policy did not stop, so that these days in Sarajevo are remembered as the "bloody tyranny" of Vjekoslav Maks Luburić.

Although several attempts had already been made, the systematic census of the victims of the Second World War on the territory of Yugoslavia was only started after the decision of the Federal Executive Council of 11 May 1964. The census initially had an ideological component, which later turned out to be its biggest flaw, as it was decided not to include people who "died in quisling organisations". As the number of people recorded was far from the reported war victims (1,706,000) and the census therefore did not fulfil its original purpose of collecting war reparations, its use was banned. This ban lasted until 1992, i.e. until the collapse of the Yugoslav state. In 1995, the Genocide Victims' Museum began to systematically analyse the results of this census. With this work, the total number of registered war victims increased by about 60,000, of which more than half of the newly registered victims came from the territory of Bosnia and Herzegovina. The census was conducted according to the territorial organisation of Bosnia and Herzegovina at the time of the census, according to which the Republic was divided into six large counties. One of them was the Sarajevo County, which included 30 municipalities. Since the ideological component in conducting the census of war victims had the least methodological impact on the counting of the civilian population, which is why the civilian population was counted most thoroughly, we have analysed the civilian war victims from this area in more detail in this article. A total of 171,224 civilian casualties were counted in the territory of Bosnia and Herzegovina, and 38,110 civilian casualties were counted in the area that later became the Sarajevo County. Most of these victims were Muslims (41.35%), followed by Serbs (28.65%), Jews (24.18%) and Croats (2.90%). All other nationalities were represented by 2.92%. If the civilian victims are analysed according to gender structure, it is noticeable that almost two thirds of the victims were male. Men were killed most frequently in 1941 and 1942, women in 1942 and 1943. When analysing

the age structure, it is easy to see that most of the majority of victims were between the ages of 15 and 64.

KEY WORDS: *WWII, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo County, crimes, genocide, civil victims, census of victims of war.*